

ЖІНОЧІ ПЕЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Жіночі печатки періоду Київської Русі ніколи не ставали предметом окремого дослідження. Для українського медієвіста вони виникають у XVI ст.¹ зі сталим враженням, на яке мала вплив російська історіографія, що це радше наслідки чужоземного впливу. Юридичний захист печатки артикулами Литовського статуту, який відображав, окрім права писаного, право звичаєве, засвідчує: на українських теренах жіночі печатки вживались і до XVI ст.². Зокрема, ця теза підтверджується широким використанням булл давньоукраїнськими княгинями. Свого часу видатний сфрагіст В.Л. Янін писав: «Буллы, принадлежавшие женщинам, в древнерусской сфрагистике крайне редки, однако даже тот незначительный материал, который собран к настоящему моменту, позволяет утверждать, что во всех случаях владельцами печатей были княгини»³. На час написання цієї тези були відомі 9 молівдовулів, що належали представницям прекрасної статі. На сьогодні ця кількість значно зросла, і ми можемо говорити про 20 опублікованих жіночих сфрагісів.

Основна проблема дослідження жіночої печатки — визначити спектр її вживання. Молівдовули Київської Русі не тільки запечатували листи, але й привішувалися до княжих актів. Із джерел нам не відомо, чи мала княгиня компетенцію видання від свого імені актів. З іншого боку — земельні пожертви на храми мали засвідчуватись, очевидно, не тільки словесно. У свою чергу, це питання потребує дослідження княжого землеволодіння, що не є метою цієї публікації. На нашу думку, жіноча печатка використовувалася так само, як і чоловіча — для завірення слова та захисту написаного. Про це опосередковано може свідчити те, що молівдовули княгинь, не дивлячись на свою специфіку, відповідали сфрагістичним типам, прийнятим у Київській Русі.

Молодші князі змінювали свій тип булли в залежності до прийнятого київським володарем зразка власної печатки. У наведеній таблиці нами перераховані основні сфрагістичні типи, які вдалося зафіксувати⁴.

Судячи з відомих нам екземплярів жіночих булл, останні відсутні в типі «святий/свята — княжий знак», що побутував за Всеволода Ольговича. Очевидно, у цьому криється ще одна підказка на форму власності жінок у Київській Русі. Після 1146 року князі продовжували використовувати попередній сфрагістичний тип або періодично вживаний ще з кінця XI ст. тип із зображенням двох святих — патронів власника молівдовула та його батька.

Таблиця сфрагістичних типів XI–XII ст.

Ім'я князя	Роки правління	Лицьова сторона	Зворотна сторона
Ярослав-Георгій Володимирович	1016–1054	святий патрон	грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ”
Ізяслав-Дмитро Ярославич	1054–1068 1069–1073 1077–1078	святий патрон	зображення Богородиці
Святослав-Микола Ярославич	1073–1076	святий патрон	зображення князя
Всеволод-Андрій Ярославич	1078–1093	1. святий патрон; 2. святий патрон.	1. Грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ”; 2. Проквітлий хрест.
Святополк-Михаїл Ізяславич	1093–1113	святий патрон	кирилична формула “Дніслово”
Володимир-Василь Всеволодович	1113–1125	святий патрон	кирилична формула “Господи помози...”
Всеволод-Кирило Ольгович	1139–1146	святий патрон	княжий знак

Булли киево-руських княгинь або відповідали загальній типології, і тоді їх вдається датувати, або ж використовували тип «свята — святий», де зображували небесну патронесу власниці та патрона чоловіка.

Коротко охарактеризуємо опубліковані печатки княгинь (подані за абеткою):

Єлизавета Кирилова. Сфрагістичний тип: свята — святий⁵. Атрибуція ускладнена відсутністю відомостей про хрестильне ім'я Кирило в період XII–XIII ст. Окрім Всеволода Ольговича, достовірно не можемо ідентифікувати інших представників династії Рюриковичів, які б отримали у святому хрещенні це ім'я. Натомість у літературі відома печатка з княжим знаком індивідуальної форми та зображенням небесного патрона власника мовідовула — св. Кирила⁶, яка свідчить про існування інших князів із цим іменем. Згідно інформації публікаторів печатки Єлизавети вона походить із Брянської області Російської Федерації — території колишнього Чернігівського князівства. Припускаємо, що хрестильне ім'я Кирило могло стати одним із важливих елементів у генеалогічній стратегії Ольговичів, покликаної апелювати до пам'яті про київського князя

Всеволода-Кирила. У цьому контексті місце знахідки так само вказує на власницю печатки, як дружину одного з князів Чернігівської землі.

Євфимія Феодосі́ва. Сфрагістичний тип: свята — святий⁷. Відомо кілька штемпелів цієї печатки. У Любицькому синодику є запис поминання князівської пари «Великого князя Феодосія Чернігівського та княгиню його Євфросинію»⁸. Молівдовул та пом'яник перехресно засвідчують автентичність обох джерел. Серед дослідників не існує одностайної думки, хто з Рюриковичів був хрещений іменем Феодосій. Дослідники Любицького синодику висловили дві версії, хто з чернігівських князів був наречений Феодосієм — Олег Святославич, онук Олега Святославича, чи Олег Святославич, онук Всеволода Ольговича⁹.

Євфимія. Сфрагістичний тип: свята — грекомовний напис¹⁰. Молитовна легенда печатки наступна: «Богородице, помози рабі своїй Євфимії». Датувати печатку слід XI ст. Публікатор печатки висунув версію про її приналежність дружині Володимира Мономаха. На нашу думку, така атрибуція достатньо смілива, проте, на жаль, не підкріплена жодним аргументом. Молівдовул вказує на ім'я, яке не відоме в княжій сім'ї в XI ст.

Слизавета Гавриїлова. Сфрагістичний тип: свята — святий¹¹. Свого часу В. Янін висунув версію про приналежність печатки з цими зображеннями Олисаві, дружині київського князя Ізяслава Ярославича, якою після смерті чоловіка опікувався син Ярополк. Ця гіпотеза, щоправда, потребувала зміни в Ярополка хрестильного імені з Петра на Гавриїла. Автор атрибуції запропонував версію про перехрещення під час коронації в Римі Ярополка на Петра. Ця думка породила історіографічний міф, що перекочував до всіх наступних історичних праць, де він згадувався, про існування в князя двох хрестильних імен — Петра та Гавриїла. Виявлені печатки Ярополка Ізяславича із зображенням лише св. Петра, як небесного патрона князя¹², спростовують атрибуцію Яніна й самої печатки Олисави.

Євфросинія Полоцька. Сфрагістичні типи: свята — іконографічна композиція; свята — напис; Христос — напис¹³. Атрибуція цієї печатки належить В. Яніну¹⁴. Нещодавно О. Майоров здійснив спробу переатрибувати печатки Євфросинії Галицькій¹⁵. Аргументи дослідника не завжди переконливі, проте підтверджують нашу думку про те, що групою печаток з іменем Євфросинія можуть володіти дві різні княгині, які жили не в один хронологічний період. Ще один різновид печатки Євфросинії, опублікованої В. Яніним та П. Гайдуковим, «свята — напис» не відповідає дійсності. На половині молівдовула, що ввійшов до 3-го тому Актових печаток Давньої Русі, зображення Христа було помилково сприйнято за «погрудное изображение святой мученицы»¹⁶.

Ірина Святополкова. Сфрагістичний тип: свята — формула «Дніслово»¹⁷. Атрибуція була здійснена В. Яніним.

Марія. Сфрагістичний тип: портрет — кириличний напис¹⁸. Згідно атрибуції, запропонованої В. Яніним, Марія була дружиною Всеволода Ольговича¹⁹.

Марія Димитрієва. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁰. Публікатори печаток обмежуються лише зазначенням зображених святих. Існує версія про приналежність печатки Марії дружині Всеволода Юрійовича, який був у святому хрещенні Димитрієм²¹.

Марія Всеволодова з роду Мономах. Сфрагістичний тип: святий — грекомовний напис²². Печатка отримала атрибуцію в статті В. Яніна та Г. Литаврина²³. Небезпечним моментом ідентифікації артефакту є вкрай дивна подача родового імені власниці печатки: «Σφραγ[ίς] Μαρίας Μον[ομ]άχης τῆς εὐγενεστάτης ἀρχοντίσ[σ]ης», що має перекладатись як «Печатка Марії, монахині (слід Мономахині. — *О.А.*), шляхетної архонтіси». Подібні скорочення допускались у родових іменах, але, зазвичай, вони позначалися спеціальними знаками.

Марія Костянтинова. Сфрагістичний тип: свята — святий. Без атрибуції²⁴.

Олена Василіва. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁵. Публікатор обмежується лише описом. Судячи із загальних рис, печатку слід датувати другою половиною XII ст. Можливо, це печатка невідомої на ім'я дружини Рюрика-Василя Ростиславича. На це може вказувати й місце знахідки молівдовула — Київська область. Рюрик Ростиславич уперше одружився 1162 р. з донькою половецького хана Белука. Шлюб тривав до 1172 р. У цей проміжок часу князь посідав Вишгородський та Овруцький столи²⁶. Судячи з жіночого іменослова Рюриковичів, популярне ім'я Олена могло надаватися новохрещеним представницям тюркських родів, яких віддавали заміж за руських династів. Проте будь-які висновки з теорії вибору імен у жінок правлячого дому передчасні.

Олена Георгієва. Сфрагістичний тип: свята — святий. І. Жуков атрибує її дружині Юрія Володимировича Довгорукого²⁷.

Олена Ярополкова. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁸. Остаточо розсіяти сумніви атрибуції цієї печатки вдалося після публікації булли Ярополка Володимировича, де в легенді, окрім хрестильного імені, було вказано й династичне²⁹. До цього існували лише просопографічні реконструкції на основі печаток із хрестильним іменем Іоанн³⁰.

Олена. Сфрагістичний тип: свята — кириличний напис. І. Жуков відносить її приналежність до Олени Ярополкової³¹. Другий публікатор Є. Ейдель ухилився від конкретної атрибуції й лише подав її фаховий опис³². Датувати печатку слід часом правління на київському столі

Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), коли побутував сфрагістичний тип «святий — кириличний напис». Ярополк Володимирович одружився з Оленою (донькою яського князя) 1116 р.³³. Очевидно, що вона могла використовувати цю печатку.

Софія Георгієва. Сфрагістичний тип: свята — святий. Печатка була атрибутована Г. Штиховим Софії, дружині полоцького князя Святослава Всеславича, який мав хрестильне ім'я Георгій³⁴.

Софія. Сфрагістичний тип: свята — кириличний напис³⁵. Публікатор В. Нечитайло атрибутує цей молівдовул княгині Софії Георгієвій, яка згадана вище. Кирилична легенда на печатці, яка лише вказує хрестильне ім'я, та зображення св. Софії на лицьовій стороні не дають змоги ідентифікувати княжну. Печатки цього типу були знайдені на території Київської та Черкаської областей. Натомість відомі сфрагіси Софії Георгієвої були віднайдені на території колишнього полоцького князівства та Новгороду. Очевидно, що цю печатку слід віднести до іншої представниці княжої сім'ї. Датовати цю пам'ятку слід 1113–1125 рр. — часом побутування сфрагістичного типу «святий — кириличний напис».

Феодосія. Сфрагістичний тип: свята — напис. Публікатори В. Янін та П. Гайдуков обережно відносять цю печатку до дружини Давида Святославича. Печатка відома у двох екземплярах: перша була знайдена в Смоленську, друга — у Брянську³⁶ (цим містом Давид володів у 1093–1097 рр.). Цей час характерний зміною сфрагістичного типу зі «святий — грецький напис» на «святий — формула Дніслово». Останнім часом стало відомо про новий екземпляр цієї печатки, що походить із Чернігівської області. Дві знахідки приналежні до розлогих земель колишнього Чернігівського князівства. Давид Святославич посідав Чернігівський стіл у 1097–1123 рр., що підтверджується атрибуцією В. Яніна та П. Гайдукова.

Нам відомо про два екземпляри печатки із зображенням на лицьовій стороні св. Давида й написом під титлою **ДДД** (Давид) та написом кириличної легенди зворотної сторони «Господи, помози раб... сво... Феодос...». Останній рядок не видний. Ця печатка ще чекає на своє дослідження, але її атрибуція, у контексті відомої печатки Феодосії Давидової, дозволяє сміливо віднести її саме до цієї княжни. Читати напис у такому разі слід «Господи, помози рабі своїй Феодосії». Один екземпляр цієї печатки був опублікований В. Нечитайлом, але автор відніс її до князя Мстислава Володимировича, не зумівши розрізнити зображення воїна Феодора та царя Давида³⁷.

Феофано Олегова з роду Музалон. Сфрагістичний тип: іконографічна композиція — грекомовний напис³⁸. Печатка довгі роки викликає жваві дискусії в науковому середовищі. Нова знахідка молівдовула «руської архонтиси», що зберігається в колекції О. Шереметьєва, дозволила

В. Ульяновському підтвердити її приналежність саме дружині Олега Святославича³⁹.

Христина Гавриїлова. Сфрагістичний тип: свята — святий⁴⁰. Публікатором не атрибутована. До цієї ж княжни В. Нечитайло відносить печатку із зображенням святих Бориса та Гліба, помилково ідентифікуючи св. Гліба як св. Христину⁴¹.

Христина Мстиславова. Сфрагістичний тип: свята — грецький напис. Атрибутована М. Лихачовим як дружина Мстислава-Феодора-Гарольда Володимировича⁴².

До неправильно атрибутованих печаток належить екземпляр із написом грецькою мовою «Господи, помози Анні, монахині» та зображенням архистратига Михаїла на лицьовій стороні. Публікатор І. Жуков відносить цю пам'ятку до руської сфрагістики, хоча вона походить із Севастополя, та атрибутує її Янці Всеволодівні. Свої міркування автор обґрунтовує наступним чином: «Данную печать нельзя отнести к византийской сфрагистике, т.к. для греческих печатей не характерно изображение святого на женских печатях, а также не характерны такие сокращения в благопожелательной надписи»⁴³. Справді, для візантійських жіночих печаток характерно зображувати на лицьовій стороні Богородицю, але не для всіх. Скорочення, задіяні на легенді печатки, є абсолютно характерними для візантійської сфрагістики⁴⁴. За два роки її переопублікував із тією ж атрибуцією, але без поклику на першоджерело В. Нечитайло⁴⁵.

Окрім опублікованих жіночих печаток, пропонуємо до уваги раніше невідомі екземпляри, що зберігаються у сфрагістичній колекції О. Шереметьєва.

1. Печатка Марфи.

Опис: неправильної продовгуватої форми свинцева печатка. Канал для шнура розташовано горизонтально з виходом назовні зі зворотної сторони. Заготовка одинарна, нестандартна, можливо, виготовлена з продовгуватого відрізка свинцю та з пробитим каналом для шнура (Див. фото. 1).

Л.С. Погрудне зображення св. Марфи. Мучениця тримає в правій руці, притиснутій до грудей, невеликий хрест. Навколо голови — крапковий німб. Ліворуч — залишки стовпчастого напису:

М
АР

Мар[фа] — Марфа.

Навколо — залишки крапкового обідка.

З.С. У полі печатки зображено п'ятикінцевий хрест на прямокутному підніжжі, між раменами якого — залишки кириличного напису п'ятьома рядками:

ПО
ЗИ
РАБЪ БГВО
НМ АРЪ
Ф Б

[Г(оспод)и] по[мо]зи рабѣ сво[є]и Марѣфѣ — Господи, помози рабі своїй Марфі.

Навколо — залишки крапкового обідка.

Р. — 30x20/21 мм. Т. — 4,5 мм. В. — 16,9 г.

М.з. — с. Березна, Менський р-н, Чернігівська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-428.

Коментар: Ім'я Марфа не характерне для Рюриковичів. Серед жіночого іменослова руської династії воно не зустрічається. Існує версія, що так була названа дружина Всеволода Юрійовича, але остання відома з джерел як Марія⁴⁶. Можемо припустити, що печатка могла належати духовній особі, наприклад, ігумені монастиря. Про це свідчить нестандартне оформлення сфрагіса — вписання кириличної молитовної формули між рамен хреста. Хоча це може вказувати й на прийнятий князівною постриг із новим іменем Марфа (за таких обставин княжна, приміром, могла раніше мати ім'я Марія).

Не дивлячись на іконографічні особливості цього молівдовула, можемо його віднести до сфрагістичного типу «свята — кириличний напис». Цей тип був поширений у час посідання Володимиром Мономахом великокнязівського столу (1113–1125 рр.).

2. Печатка княжни Ірини Святополкової.

Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка — пластинчата, без отвору, канал проходить уздовж вигину пластини (Див. фото. 2).

Л.С. Поясне зображення св. Ірини, яка тримає перед грудьми мученицький хрест, ліва рука в жесті благословення. На голові — діадема, навколо голови — крапковий обідок. Обабіч — стовпчастий напис:

О Н

Р А

И

Орина — Ірина.

Навколо — крапковий обідок.

З.С. Кириличний напис шістьма рядками:

ГНПО

М[О]ЗИ

РАБѢ

СВОЄ

ИОРИ

НИИ

Г(оспод)н пом[о]зи рабѢ своєи Орини — Господи, помози рабі своїй Орині (Ірині).

Перший та п'ятий рядки починаються з крапки. Початок третього та четвертого рядків прикрашений чотирма крапками, розташованими у формі хреста. Напис завершується крапкою. Навколо — обідок із перлів.

Р. — 26x28/21 мм. Т. — 4,5 мм. В. — 26 г.

М.з. — с. Пересопниця, Рівненський р-н, Рівненська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-575.

Коментар: Датувати печатку слід 1113–1125 рр., коли Володимиром Мономахом був запроваджений сфрагістичний тип із кириличним написом-молитвою на зворотній стороні. Атрибуція печатки уможливлена завдяки близькому аналогу печатки княгині Ірини, дружини київського князя Святополка Ізяславича, сфрагістичного типу свята — формула «Дніслово». Її атрибуція була успішно здійснена В. Яніним⁴⁷. Спільність між цими печатками в імені княжни. На екземплярі з формулою «Дніслово» зображення св. Ірини підписане слов'янізованим іменем «Орина», що дозволило автору атрибуції поставити обидва імені в синонімічний ряд. На представленій нами буллі підпис святої патронеси-власниці аналогічний. У молитовному звертанні до Бога, на зворотній стороні молітвовула, так само написано Орина. Ім'я Ірина було достатньо популярним у династії Рюриковичів. Уперше зустрічається це ім'я вже в «Слові» митрополита Іларіона в згадці про Інгігерду, яка була хрещена Іриною «**Къ семѣ же виждь и благовѣрнѣю снохѣ твою Ёринѣ**»⁴⁸. Окрім паралельного написання імені Святополкової дружини з печаток різних сфрагістичних типів, спільною рисою в обох випадках є іконографія святої —

візантійської імператриці Ірини. Варто зазначити, що у вцілілих місяцесловах поминання святої імператриці Ірини — відсутнє.

Окрім дружини Святополка, власницею молівдовула могла бути Ірина-Кунігунда, жінка Ярополка Ізяславича. Але, як зазначає А. Назаренко, після смерті чоловіка 1086 року вона покинула Русь⁴⁹.

Проти атрибуції печатки Ірині Святополкової виступає теза про трьох дружин Святополка: 1) невідомої на ім'я, яка померла 1093–1094 рр.; 2) доньки половецького хана Тугоркана, яка померла 1103 р.; 3) візантійської принцеси Варвари Комнин, яка померла 1025 р.⁵⁰ Це заперечує можливість існування в дружин Святополка двох різнотипових печаток із двох сфрагістичних уніфікацій: 1093–1113 рр. — з формулою «Дніслово» та 1113–1125 рр. — з кириличним написом. Проте перед нами — певна історіографічна пастка. Інформація про шлюб Святополка з Варварою Комнин — донькою імператора Олексія I — з'явилась у пізньому переданні XVII ст., про що влучно зауважив В. Янін⁵¹. Окрім того, ніякої Варвари, доньки Олексія I Комнина, джерела не знають. Якщо слідувати «Повісті временних літ», то другий шлюб Святополка, що був укладений 1094 р., тривав до смерті самого князя, а княжна померла 1125 р.: «Престависѧ княгѣни. **С(вя)тополчаѧ**»⁵². У такому разі, якщо пізніша приписка про Варвару не відповідає дійсності, Ірина Тугорканівна пережила чоловіка на 12 років і могла використовувати печатку двох сфрагістичних типів. Про те, що Ірина-Орина померла пізніше чоловіка, вказує синодик Михайлівського Золотоверхого монастиря. У поминанні будівничих записаний Святополк із його родом, а другим поминанням — його дружина з родом. На цю обставину раніше не звертали увагу, а це вказує про пізніше занесення її імені до монастирського синодика. Слід акцентувати увагу на тому, що заповідані ґрунти Ірини Святополкової мають назву Орининські.

«Родъ благовѣрного Великого Князя Кіевскаго Михаила Стополка ктитора первоначалнаго с(вя)той обители нашея.

Родъ благовѣрной кн(я)гини Иринѣ Ктиторки с(вя)тѣя обители сеѧ. таже созда каменнѣй придѣлъ церкви Виханія Г(о)с(по)дня въ Іерусалим при храмѣ с(вя)таго Михаила и даде в с(вя)тѣю обитель сѧю землю пашенѣю ꙗ ней нареченнѣю Орининскѣю и девичѣ горѣ над речкою Лѣвѣд со млиномъ лѣсом и пасекою»⁵³.

Враховуючи наведені вище аргументи, можна припустити, що печатка із зображенням св. Ірини та молитовною кириличною формулою належала княжні Ірині Тугорканівні, дружині Святополка.

3. Княгиня Глібова (2 екземпляри).

Опис 1: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита (Див. фото. 3).

Л.С. Погрудне зображення фігури. Німб відсутній. Ліворуч — залишки літер:

Г
А

З.С. Напис кирилицею в три рядки:

+КНА

.НБГЛ

...ВНА

Обідок лінійний.

Д. — 18/... мм. *Т.* — 2,5 мм. *В.* — 5 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-384.

Опис 2: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита (Див. фото. 4).

Л.С. Погрудне зображення фігури, яка має на плечах зображення хрестів із чотирьох крапок. Німб відсутній. Ліворуч — залишки літер:

Г
А

З.С. Напис кирилицею в два рядки:

ГНИ

ЮКВНА

Обідок лінійний.

Д. — 18/... мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 6,1 г.

М.з. — с. Посад, Роменський р-н, Сумська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1209.

Коментар: Завдячуючи двом екземплярам, вдалося реконструювати напис зворотної сторони повністю:

+КНА
ГНИЪГЛ
ЮКВНА

Прочитати напис можна наступним чином: «Княгині Глібовна». Над літерою третього рядка, що нагадує «како», крапка, яка може тлумачитись, як знак скорочення. Палеографія печатки викликає багато запитань. Літера «ять» має вигляд літери «буки». У слові «княгині» або переплутані літери **И** та **Н**, або різчик зробив скорочення, маючи написати «**КНАГ(Ы)НИ**». У такому разі літера «ять» наприкінці слова зайва. Читання патроніма «Глібовна» теж наштовхується на низку перешкод. Третьої літерою йде Є йотоване, хоча ім'я має писатися через «ять». Навіть за уяви правильної прочитки, як «Княгині Глібовна», кидається у вічі неузгодженість відмінків.

У пошуках відповіді ми звернулися до кількох спеціалістів, які висловили свої припущення⁵⁴. Так, Олексій Гіппіус зауважив, що: «во второй строке должно быть не ГИ, а ГЫ «княгынѣ». Что же касается окончания этой словоформы, то надо исходить из того, что «Глѣвовна» в сочетании с родительным падежом никак быть не может, а могут быть два варианта: «Глѣвовны» или «Глѣвовыѣ». В первом случая она «Глѣвовна», во втором — «Глѣвовая», т.е. жена Глеба (здесь была обязательна полная форма прилагательного: Ярославляя, Давыжая и т.д.)».

Вячеслав Корнієнко запропонував наступний варіант: «Напис на печатці може бути розбитий на слова таким чином:

кнаг(ы)ни — родовий відмінок слова «княгыня»;

в(о) — сполучник, що уточнює та підтверджує наступне слово; вжито в значенні «адже, справді, воістину»;

главизна — називний відмінок, означає «головне, суть справи».

Заміна **З** на **В** могла бути обумовлена специфікою написання «землі», що мала сильно видовжений згори донизу лівий штрих. Різчик штемпеля міг його сприйняти за літеру **В**. Подібні випадки помилкової ідентифікації літер через специфіку написання відомі⁵⁵.

Відтак, загальний текст можна представити так:

кнаг(ы)ни в(о) главизна «княгині адже суть справи».

У такому прочитанні текст може бути співвіднесений із подібним тлумаченням формули «днѣслово», яка за хронологією близька до даної печатки (палеографічні характеристики вказують на XII ст.).

Щодо збільшення окремих літер на початку слів, то такі випадки відомі: у епіграфіці, наприклад, вигравійований напис на чаші Володимира

Давидовича⁵⁶; або більш яскравий приклад — напис на внутрішній поверхні ніжки однієї зі срібних чаш, виявлених 1985 р. в Чернігові⁵⁷. Прикметне, що обидва приклади пов'язані з Черніговом.

Враховуючи поради та підказки колег, наважимося усе ж на реконструкцію «Княгині Глібовна», розуміючи неузгодженість відмінків. На нашу думку, печатка могла належати вдові, що призвело до родинної ідентифікації жінки не за чоловіком, а за батьком.

На лицьовій стороні розпізнати фігуру святого не вдалося. За низкою візуальних ознак — це може бути єпископ (хрести з облачення на плечах). Водночас напис ліворуч від фігури може реконструюватись, як свята (якщо літера **І** позначає в даному випадку жіночий відмінок).

У даному випадку лишається лише очікувати на знахідку кращого екземпляра, який, можливо, проллє світло на атрибуцію цього виняткового молівдовула.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що жіночі печатки були невід'ємною частиною діловодства в середньовічній Україні. Традиція жіночих сфрагісів на наших теренах, на відміну від північних та східних земель Русі, продовжилася. Ґрунтовніші дослідження порушеної проблематики необхідно продовжувати з залученням аналізу монастирських пом'яників, правової системи та нових сфрагістичних пам'яток.

Умовні скорочення, прийняті в статті:

Л.с. — лицьова сторона.

З.с. — зворотна сторона.

Р. — розміри.

Д. — діаметр.

Т. — товщина.

В. — вага.

г. — грам.

мм. — міліметри.

М.з. — місце знахідки.

М.зб. — місце збереження.

с. — село.

м. — місто.

р-н — район.

обл. — область.

Через скісну ризку при описі розмірів печатки подається загальний та штемпельний діаметри.

¹ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — К., 2008. — 200 с.

² *Ragauskienė R.* Пюки pieczętno Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. (na podstawie Metryki Litewskiej). Materiały do archeologii prawa // Сфрагістичний щорічник. — К., 2011. — Вип. 1. — С. 338–358.

³ *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. I: Печати X — начала XIII вв. — С. 84.

⁴ Детальніше див.: *Алфьоров О.* Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 16–40.

⁵ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2003 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://russianchange.narod.ru>. — № 233 д.

⁶ *Янин В.Л.* Указ. соч. — С. 221, № 311.

⁷ *Эйдель Е.* К вопросу о датировке женских древнерусских печатей на примере контрмаркирования буллы Ефросинии Полоцкой из коллекции Алексея Шереметьева // Сфрагістичний щорічник. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 117–118.

⁸ *Зотов Р.* О черниговских князьях по любичскому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. — СПб, 1892. — С. 25.

⁹ Там же. — С. 41–42; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 404; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропониимики. — М., 2006. — С. 590.

¹⁰ *Эйдель Е.* Указ. соч. — С. 113–114.

¹¹ *Янин В.Л.* Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1963. — Т. IV. — С. 142–164.

¹² *Алфьоров О.* Інсигнії влади на давньоруських печатках XI–XII ст. // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 39, 44–45; *Эйдель Е.* Буллы князей Ярополка-Петра и Владимира-Василия: атрибуция и датировка // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 53–54.

¹³ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 102, 129. *Эйдель Е.* К вопросу... — С. 108–112.

¹⁴ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 231–232.

¹⁵ *Майоров А.В.* Печать Евфросинии Галицкой из Новгорода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — М., 2011. — № 2. — С. 5–25.

¹⁶ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Том III. — С. 127, № 121 ж.

¹⁷ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 84, 183–184, № 78.

¹⁸ *Лихачев Н.П.* Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. XLVIII, 6.

¹⁹ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 71.

²⁰ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://russianchange.narod.ru>. — № 238 в-2.

²¹ *Нечитайло В.* Каталог древнерусских печатей X–XIII веков. — К., 2012. — Т. 1. Древнерусские печати Великих князей Киевских и Митрополитов Руси. — С. 97.

²² *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — Табл. LVII, 5.

²³ *Янин В.Л., Литаврин Г.Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник. А.В. Арциховскому к 60-летию со дня

рождения и 35-летию научной, педагогической и общественной деятельности. — М., 1962. — С. 204, 212.

²⁴ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2007 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 238 б-3.

²⁵ Эйдель Е. К вопросу... — С. 115.

²⁶ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 519.

²⁷ Жуков И. Уникальная вислая печать княжны Ольги (Елены) Комниной — жены киевского князя Юрия Владимировича Долгорукого // Нумізматика і фалеристика. — 2013. — № 3. — С. 52.

²⁸ Его же. Вислые печати княжны Елены Ясыни, жены Киевского князя Ярополка Владимировича // Нумізматика і фалеристика. — 2012. — № 2. — С. 5–6.

²⁹ Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 61.

³⁰ Купранис А. Новые археологические находки из Новгорода и Белоозера // Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации: Материалы пленума Института Истории Материальной Культуры РАН 14–17 мая. — СПб., 1996. — С. 92–96.

³¹ Жуков И. Вислые печати княжны Елены Ясыни... — С. 5.

³² Эйдель Е. К вопросу... — С. 115.

³³ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 458.

³⁴ Штыхов Г.В. Печать XII в. из Полоцка // Советская археология. — 1965. — № 3. — С. 242–245.

³⁵ Нечитайло В. Указ. соч. — К., 2013. — Т. 2. Печати князей Русских, посадников, епископов и должностных лиц. — С. 36, № 127.

³⁶ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 121 к-1.

³⁷ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 60, № 231.

³⁸ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Л., 1928. — Вып. 1. — С. 136–140; Янин В.Л. Актовые печати... — С. 24–26, 171; Чхаидзе В. Феофано Музалон — архонтисса России (к вопросу об идентификации) // Византийский временник. — 2007. — № 66 (91). — С. 155–170.

³⁹ Уляновський В. Новая булла Феофано Музалон и загадка «архонтессы России»: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему // Сфрагістичний щорічник. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 54–87.

⁴⁰ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 2. — С. 102, № 367.

⁴¹ Там же. — № 368.

⁴² Лихачев Н.П. Материалы для истории... — С. 165–166.

⁴³ Жуков И. Уникальная вислая печать святой инокини Анны Всеволодовны Мономах // Нумізматика і фалеристика. — 2010. — № 4. — С. 6–7.

⁴⁴ Corpus of Byzantine seals from Bulgaria / Ed. by I. Jordanov. — Sofia, 2009. — V. 3. — P. 2. — P. 685.

⁴⁵ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 37.

⁴⁶ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. — С. 370, 371, 575–576.

⁴⁷ Янин В.Л. Актовые печати... — С. 84.

⁴⁸ Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А.М. Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 56.

⁴⁹ Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования). — М., 2009. — С. 282–283.

⁵⁰ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 355.

⁵¹ Янин В.Л. Актовые печати... — С. 84.

⁵² Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — Стб. 289.

⁵³ Востоков А.Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. — СПб., 1842. — С. 575.

⁵⁴ Висловлюємо сердечну подяку п. Олексію Гіппіусу (м. Санкт-Петербург) та п. В'ячеславу Корнієнку (м. Київ) за дружні поради та допомогу.

⁵⁵ Корнієнко В.В. До історії давньоруського пасхального інструментарію: «рука Іоанна Богослова» в графіті Софії Київської // Праці центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 21. — С. 270–272.

⁵⁶ Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси. (По памятникам эпиграфики X — первой половины XIII века). — М., 2000. — С. 105.

⁵⁷ Там же. — С. 121.